

Arhivele arădene — izvoare ale cunoașterii istorice

MIRCEA TIMBUS

Deținătoare a unui cuprinzător patrimoniu arhivistic, pe care-l conservă și îmbogățește continuu, Filiala Arhivelor Statului județul Arad, alături de celelalte instituții similare din țară, participă la etalarea izvoarelor probatorii necesare, fără de care cercetarea istoriei medii, moderne și contemporane a poporului român ar fi lipsită de însuși suportul ei științific.

Între arhive și istorie s-a creat în timp o legătură indisolubilă, istoria fiind știința care, pornind de la datele izvoarelor (iar arhivele sînt prin excelență izvoare unanim apreciate pentru veridicitatea lor), reconstituie și explică trecutul. „Arhivele sîntu — după argumentarea lui Grigore Bengescu, un înaintaș al arhivisticii românești — un templu inviolabil unde se păstrează amintirile trecutului și dovezile gloriei străbune, unde se întreține focul sacru și vecinicu al patriotismului”¹.

În depozitele filialei arădene a Arhivelor Statului, aflată în ajunul celui de-al 40-lea an de existență, sînt concentrate 784 fonduri și colecții arhivistice, reprezentînd tot atîtea surse de investigații cu direcții multiple în viața economică, politică, social-culturală a Aradului și zonei învecinate. Filiala din Arad, ca de altfel toate celelalte unități din sistemul Arhivelor Statului, prin funcția de teaurizare a valorilor documentare, parte din patrimoniul cultural al națiunii, se situează nu în rîndul unor amorfe depozite de arhivă, ci în cel al lăcașurilor sacre, care-și asumă rolul adăpostirii, ocrotirii și vegherii însuși a sufletului românesc, cu resorturi atît de adînci și îndepărtate în mărturiile trecutului.

Parcurgînd, de-a lungul anilor, etapele de prelucrare impuse de rigurile operațiunilor de evidență, fondurile și colecțiile respective își dezvăluie acum conținutul, constituindu-se într-o vastă bază documentară, indispensabilă oricăror investigații în trecutul meleagurilor arădene, parte inseparabilă din trupul și istoria patriei.

Ținînd seama de proveniența lor de la instituții de stat, întreprinderi și unități economico-sociale, organizații politice, cooperatiste, de cult sau persoane fizice, documentele filialei sînt grupate în: 1. fonduri administrative; 2. fonduri judecătorești; 3. fonduri politice; 4. fonduri economice; 5. fonduri din ramurile sănătate, ocrotiri sociale, raporturi de muncă; 6. fonduri din ramurile învățămînt și cultură; 7. fonduri din ramura culte; 8. fonduri personale și familiale; 9. colecții.

Fiecare grupă concentrează mai multe fonduri, cantitatea totală a arhivei însumînd astăzi 5500 metri liniari. Spre a ne putea orienta în vastitatea unui asemenea material se cer stabilite măcar cîteva repere care, oricît de bine ar fi alese, vor lăsa, în mod cert, neelucidate destule posibile întrebări.

Pornind de la succesiunea în timp a documentelor amintite, încep prin a observa că cel mai vechi datează din anul 1406. Este o scrisoare de mărturie originală privind vînzarea-cumpărarea localității Tothfalu (azi Tăuții de Sus, județul Maramureș), ce face parte dintr-o colecție².

Atît în respectiva colecție, cît și în general la Arad, secolele XV—XVII sînt atestate doar prin cîteva diplome, scrisori și manuscrise răzlețe. Exis-

¹ Valeria Șindelar, *Grigore Bengescu, în Figuri de arhiviști*, Bacurești, 1971, p.111.

² Arh. St. Arad, colecția Diplome, nr. 50/1406.

tența sporadică a documentelor emise pînă în secolul al XVIII-lea, se explică prin consecințele nefaste ale îndelungii stăpîniri otomane care a durat, cu mici întreruperi, din 1552 pînă în 1695 — pentru partea comitatului situată la nord de Mureș — și pînă în 1718 — pentru partea din sudul Mureșului, pe teritoriile ocupate turcii instalînd sangeacurile de Arad, Lipova și Ineu. Reorganizarea vechii administrații a întîrziat să se producă chiar și după alungarea turcilor, Aradul și împrejurimile sale devenind, la începutul secolului al XVIII-lea, teatru de operațiuni războinice între armatele imperiale și curuții lui Francisc Rákoczi al II-lea, cu urmări din cele mai nedorite pentru oraș, ale cărui clădiri au pierit mistuite de un mare incendiu³. În aceste împrejurări se presupune că au fost distruse și puținele înscrisuri ce puteau supraviețui stăpînirii otomane⁴. Avem temeuri să vorbim așadar de o arhivă compactă la Arad, care răspunde în mare parte cerințelor cercetării istorice, numai cu începere din deceniul al treilea al secolului al XVIII-lea (1725).

Cunoscînd cronologia documentelor arădene, este locul să precizăm că limbile utilizate în administrație, justiție, învățămînt de stăpînirea străină din Transilvania, pînă în anul 1920, erau latina, germana și maghiara. Limba română, deși vorbită de majoritatea locuitorilor, se folosea foarte rar în cancelariile autorității statale. Ea este, în schimb, prezentă în înscrisurile bisericii ortodoxe, ale societăților culturale și altor cîteva instituții românești, precum și în corespondența particulară a românilor.

Odată stabilite aceste repere, să încercăm trecerea în revistă a informațiilor ce se desprind în arhivele deținute:

1. Printre cele mai frecvent investigate de cercetători, dată fiind diversitatea informațiilor pe care le furnizează, ce acoperă practic toate domeniile de interes, sînt *fondurile administrative*. Bine reprezentate, îndeosebi prin Prefectura județului Arad, continuatoarea activității fostului comitat și Primăria municipiului Arad, ambele cu arhive dense, dispuse de-a lungul unei perioade de aproximativ 250 de ani, de la începutul secolului al XVIII-lea și pînă în anul 1975, sînt completate prin aportul arhivelor, mai recent și de mai mică întindere, rezultate din activitatea preturilor de plasă, primăriilor orășenești și comunale din județ. Sondarea conținutului acestora este facilitată de existența fie a vechilor instrumente de evidență, contemporane cu documentele (indexuri alfabetice pe probleme, registre de intrare-ieșire ș.a.), fie a inventarelor întocmite ulterior, care trimit la documente, grăbind deci accesul la ele. Din bogăția resurselor documentare ce formează fondul Prefectura județului Arad, spicuim, pentru exemplificare, doar cîteva:

Deosebit de utile pentru reconstituirea cadrului social-economic propriu secolelor XVIII—XIX, sînt conscripțiile, recensămîntele și statisticile, îndeosebi cele întocmite de autoritatea administrativă de stat în anii 1740—1746, 1773—1776, 1798, 1814, 1829, 1869 ș.a.⁵, cu scopul stabilirii contribuției în bani și natură a populației, precum și calculării impozitelor către stat. Cu un conținut asemănător sînt conscripțiile urbariale, efectuate pentru prima dată în anii 1767—1768, ele ilustrînd raporturile dintre iobagi și stăpînii de pămînt⁶. Despre structura națională a populației comitatului ne vorbesc

³ Sandor Márki, *Arad vármegye es Arad szabad királyi város története* (Istoria comitatului Arad și a orașului liber regesc Arad) vol. II, Arad, 1895, p. 292.

⁴ *Îndrumător în Arhivele Statului județul Arad*, vol. I, București, 1974, p. 55.

⁵ Arh. St. Arad, fond Prefectura județului Arad, seria Conscriptiionis.

⁶ *Ibidem*, seria Urbarialia.

recensămintele, toate, inclusiv cele din secolul al XVIII-lea, consemnând superioritatea numerică a românilor. Dacă ne oprim, bunăoară, la recensământul din 1771, aflăm că din cei 100325 locuitori cîți număra comitatul Arad, 82984 (83%) erau români⁷. Statisticile nu omit nici evidențierea resurselor naturale — minereuri feroase și neferoase — concentrate în treapta de altitudine mai înaltă a județului, întregind apoi configurația economică și socială a zonei prin înfățișarea îndeletnicirii locuitorilor⁸.

Documentelor din categoria enunțată li se alătură altele care surprind întregul cortegiu de nemulțumiri ale populației băștinașe, menținută de nobilii unguri în stare de iobăgie, umilință, asupra socială și națională. Ne referim la memoriile, jalbele, investigațiile urbariale, forme mai „cuminți” de exprimare a nemulțumirii și revoltei, dar și la actele care vorbesc, într-un moment sau altul al epocii, chiar de izbucnirea unor mișcări sociale de proporții. Sînt atestate, pe lîngă alte mișcări cu mai mic răsunet, răscoala din 1735 a grănicerilor de sub conducerea lui Pero Seghedinaș⁹, răscoala iobagilor din 1756 de pe domeniul ducelui de Mutina, situat în comitatele Arad, Zărand și Cenad¹⁰, seria mișcărilor țărănești din decembrie 8 și 9 ale secolului XVIII, care au netezit drumul pentru extinderea în 1784, pe teritoriul comitatului Arad, a marii răscoale a țăranilor de sub conducerea lui Horea¹¹. Sfirșitul secolului al XVIII-lea, marcat de petiția „Supplex libellus Valachorum”, aduce în prim plan tot mai hotărîte manifestări naționale ale românilor, cărora le succed apoi, în secolul al XIX-lea, alte convulsii cu suport social și național, culminînd cu revoluția de la 1848/1849, amplu oglindită în documentele arădene. În comitat s-au consumat momente fierbinți ale valului revoluționar, marcate chiar de prăbușirea temporară a asuprairii naționale în unele localități controlate de moșii lui Avram Iancu și populația locală, situate pe văle Crișului Alb și Mureșului¹².

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, românii din comitat își înțeleg demersurile vizînd acceptarea lor ca națiune cu drepturi egale, reprezentarea proporțională și admiterea limbii proprii în administrație¹³. Li se opun autoritățile maghiare și nemeșii locali, instaurarea regimului dualist austro-ungar inaugurînd o perioadă de maximă oprimare națională, dublată de politica fățișă de maghiarizare, ce transpar din suficiente scrieri¹⁴. În replică, avem informații despre participarea arădenilor la acțiunea memorandistă din 1892—1894, ca spre sfirșitul secolului al XIX-lea și începutul celui următor, să asistăm la accentuarea presiunii exercitate de români pentru eliberarea lor de sub apăsarea dualismului anacronic și unirea cu Țara. Arhivele administrative înregistrează pașii întreprinși de frunțașii politici români, Vasile Goldiș, Ștefan Cicio-Pop, Ioan Suciu ș.a., pentru pregătirea Marii Adunări Naționale plebiscitare de la 1 Decembrie 1918, precum și în vederea organizării Consiliului Național Român Central din Arad, for politic situat o vreme la cîrma vieții politice a Transilvaniei.

⁷ Ibidem, seria Conscriptioes, dosarele 47—58.

⁸ Ibidem, Actele comitelui, doc. 1714/1859, f. 2—6.

⁹ Ibidem, Acta congregationum, fasc. 1, doc. 14, 35/1737.

¹⁰ Ibidem, fasc. 3, doc. 163/1756.

¹¹ Ibidem, fasc. 9, doc. 627, 692—641, 644/1784.

¹² *Îndrumător în Arhivele Statului județul Arad*, vol. I, p. 32—33.

¹³ Arh. St. Arad, fond Prefectura județului Arad, Acte administrative, doc. 1813, 1968/1861; 1272, 2332/1862.

¹⁴ Ibidem, doc. 3339/1873.

Făcându-se mesagere ale celei mai complexe game de informații cu caracter economic, politic, social-cultural, fondurile administrative, în număr de 193, își dovedesc utilitatea și în cunoașterea perioadei care a urmat unirii din 1918, inclusiv a anilor regimului comunist de dictatură. Evident documentele respective se cer a fi revăzute de pe poziții noi, favorabile evidențierii adevărului, știut fiind că „generații întregi au fost frustrate de cunoașterea adevăratei istorii a neamului nostru”¹⁵. În fața istoricilor, a cercetătorilor se ridică azi mari răspunderi în alcătuirea noilor lucrări de specialitate, de unde și nevoia aplecării lor cu alți ochi asupra izvoarelor.

2. *Fondurile judecătorești*, mai puține la număr (11), s-au constituit ca urmare a preluării unor documente de la Tribunalul județean, Parchetul tribunalului, foste judecătorii și procuraturi. Dintre acestea se recomandă atenției îndeosebi dosarele firmelor industriale și comerciale, ale instituțiilor, asociațiilor culturale și altor persoane juridice din județ, din cadrul fondului Tribunalul județean Arad — Secția a III-a. Conținând statute de organizare și funcționare, dări de seamă și rapoarte anuale ale consiliilor de administrație, bilanțuri etc., oferă informații prețioase privind profilul, activitatea și evoluția unităților respective în perioada dintre cele două războaie mondiale.

3. *Fonduri politice*, intrate de curind în patrimoniul filialei, în temeiul Decretului-Lege nr. 30/1990 privind trecerea bunurilor fostului p.c.r. în proprietatea statului, formează o grupare nouă printre fondurile instituției. Ea cuprinde, pe lângă arhivele fostelor comitete județean, municipal, regional, și raionale ale p.c.r., cu un volum considerabil de documente, și o seamă de arhive mici, provenite de la organizațiile politice care au funcționat pînă în anul 1948, cum sînt de pildă, Partidul Social Democrat, Blocul Partidelor Democratice, Uniunea Patriotică, Frontul Unic Muncitoresc ș.a. Nefiind în întregime inventariate, pot fi deocamdată doar parțial cercetate.

4. *Fondurile economice*, dețin supremația numerică în evidențe prin cele 316 poziții pe care le ocupă, reprezentînd preluări de la tot atîtea întreprinderi industriale, unități agricole, financiare, bancare, de credit, comerciale, de transporturi ș.a. În funcție de perioadele cînd și-au desfășurat activitatea, unele începînd cu ultimele decenii ale secolului al XIX-lea și pînă la 1948, altele în anii regimului comunist, înlesnesc posibilitatea cunoașterii comparative a organizării și evoluției ramurilor pe care le reprezintă. În eforturile cerute specialiștilor de a repune istoria pe fundamentul ei firesc, adevărul, fondurile amintite sînt probe grăitoare pentru antiteza dintre industria, agricultura, finanțele, comerțul din cîmpia arădeană înainte și după naționalizare și colectivizare.

5. *Fondurile din ramurile sănătate, ocrotiri sociale, raporturi de muncă*, în număr de 18, acoperă, în parte, nevoile cercetărilor de specialitate, îndeosebi în domeniul raporturilor stabilite în procesul muncii între forța de muncă și patronatul unităților economice. Reprezentativ din acest punct de vedere este fondul Inspectoratului regional al muncii, cu documente cupinse între anii 1923—1948, care reflectă situația din județele Arad, Bihor, și Hunedoara. Înscrisurile, înregistrînd conflictele colective și individuale de muncă mediate de instituție, conferă fondului atributele unui autentic barometru social al epocii. Fondurile provenite de la unități sanitare și de asigurări sociale sînt mai puțin revelatoare. Aducînd în prim plan informații privind

¹⁵ Vezi „Cuvînt înainte” la manualul reeditat al lui P. P. Panaitescu, *Istoria romînilor*, București, 1990.

dotările materiale din domeniul sanitar, posibilitățile de tratament, rezultatele obținute, etc. se recomandă a fi coroborate și eventual completate cu date noi, de același profil, desprinse din fondurile administrative, mult mai dense.

6. *Fondurile din ramurile învățământ și cultură*, provin de la 48 unități școlare și 6 din domeniul culturii. Se situează în timp de la mijlocul secolului al XIX-lea și pînă prin 1975. Ele înlesnesc investigarea problematicii specifice acestor sectoare de activitate, cu accent pe situația învățămîntului românesc și al minorităților naționale, precum și pe îndelungile strădanii ale românilor pentru promovarea culturii lor într-o vreme cînd aceasta contravenea politicii naționale a stăpînirii străine. Referindu-mă la cele mai bogate în conținut amintesc fondurile Directoratul regal al școlilor greco-neumite (1843—1876), Inspectoratul școlar județean (1889—1950, 1968—1975), Comitetul școlar județean (1919—1949), Asociația națională din Arad pentru cultura poporului român (1862—1944), Teatrul de stat (1948—1974), Comitetul de cultură (1968—1975) ș.a.

7. *Fondurile din ramura culte*, grupează documente preluate de la Episcopia ortodoxă-română a Aradului și alte 65 unități de cult, protopopiate, parohii ortodoxe și greco-catolice din județ, datînd din secolele XVIII—XX. Ele completează informațiile din fondurile administrative, privitoare la participarea bisericii ortodoxe-române la viața social-culturală a epocii. Cu ajutorul lor devine posibilă reconstituirea condițiilor și împrejurărilor în care au avut loc edificări, renovări, decorări de biserici, construcții de școli confesionale, înființarea și administrarea fundațiilor bisericești și școlare, a unor societăți culturale și coruri satești, editarea și difuzarea periodicelor cu conținut bisericesc și laic. Sînt demne de atenție statisticile anuale întocmite de parohii, care vorbesc de numărul locuitorilor, confesiunea acestora, numărul copiilor de vîrstă școlară, numărul bisericilor și al școlilor patronate de ele etc. Conținutul scrierilor bisericii ortodoxe române ca și forma în care erau prezentate, caracterizată prin utilizarea grafiei românești, într-o vreme cînd aceasta era interzisă instituțiilor de stat, vădește preocuparea constantă pentru cultivarea limbii române, impunerea ei ca limbă oficială alături de celelalte limbi vorbite în Transilvania, întreținerea flăcării vie a spiritualității românești.

8. *Fondurile personale și familiale*, se cifrează la 52 și provin de la persoane sau familii care, prin activitatea lor economică, politică, social-culturală și-au legat numele de Arad și regiunile învecinate. Conțin în general documente din secolele XIX—XX, doar sporadic mai vechi. Se impun atenției, grație informațiilor ce le furnizează mai ales fondurile Vasile Goldiș (1882—1934), Roman Ciorogariu (1789—1935), Ștefan Cicio-Pop (1880—1948), Bălaș-Lisa (1848—1938), Mocioni Ștircea (1682—1948), Traian Mager (1919—1950), Ioan Demetrescu (1922—1948), Ioan Suciu (1889—1946) ș.a. Parcurgînd documentele de o mare diversitate tematică, cercetătorul află nu numai substanța necesară studierii biografiilor creatorilor de fond, direcțiile integrării acestora în epocă prin activitatea prestată, contribuția lor, adesea de excepție, la afirmarea înaltelor idealuri de dreptate socială și unitate națională, ci și amănunte despre desfășurarea și implicațiile evenimentelor istorice pe meleagurile arădene. De o mai complexă reprezentare se bucură ultimele decenii ale veacului al XIX-lea și cele de început ale secolului al XX-lea, care au lăsat urme adînci în viața socială și politică a po-

porului român, marcînd procesul de dezvoltare a națiunii și statului român. Este confirmat rolul Aradului în organizarea Marii Adunări Naționale de la Alba Iulia din 1 Decembrie 1918.

9. Amintim, în final, *colecțiile* filialei, ajunse la al 21-lea număr. Ele grupează documentele după criterii tematice, cronologice sau după genuri de acte. Valoarea lor este cu totul remarcabilă atît datorită vechimii actelor conținute, cît și varietății lor tematice. Amintim colecția de diplome, din care fac parte cele mai vechi scrieri originale (la care m-am referit la începutul articolului), colecția de microfilme, conținînd, printre altele reproducerea pe microfilm a Legendei sfîntului Gerard, din anul 1028, care stă la baza atestării documentare a orașului Arad, colecția de manuscrise (1526—1934), colecția de documente (1538—1947), colecția breslelor meșteșugărești (1731—1909), colecția registrelor de stare civilă (1702—1955), colecțiile de hărți, sigilii, fotografii, etc.

Din marea diversitate a documentelor adunate în colecții se remarcă diplomele emise de cancelariile voievozilor și principilor Transilvaniei sau de locuirile de adevărire, de ordinele călugărești sau de breslele meșteșugărești, care oglindesc, de regulă, conferirea de drepturi și privilegii pe seama unor persoane sau locuri. Documentele de acest gen, scrise în limbile latină, germană și maghiară, beneficiază de o grafie îngrijită, sînt prevăzute cu elemente decorative executate cu migală, uneori cu adevărată măiestrie artistică, și conțin însemne de validare de o mare varietate, motive pentru care se recomandă atenției diplomatistului, ca și altor specialiști în vederea studierii caracteristicilor lor externe și interne.

Celelalte colecții contribuie în mare măsură la întregirea informațiilor furnizate de fondurile filialei în domeniile economic, politic și social-cultural. Ele tratează despre înființarea și activitatea breslelor meșteșugărești, mai tîrziu a manufacturilor și fabricilor arădene, despre moșiile și domeniile din județ, cu întinderea și inventarul acestora, despre situația ucenicilor, calfelor, muncitorilor și țăranilor și raporturile de muncă existente.

Cu un conținut aparte, colecția registrelor de stare civilă, înmănușînd peste 2200 matricole de evidență a născuților, căsătoriților și decedaților, din toate localitățile și parohiile județului, stă la baza cercetărilor și studiilor genealogice, onomastice, toponimice și demografice. Ea servește, în același timp, unor nevoi practice privind eliberarea actelor de stare civilă.

Valorosul patrimoniu documentar la care m-am referit, se întregeste mereu prin noi preluări de la unități economico-sociale și prin achiziții sau donații de la persoane fizice, asigurînd cercetării istorice o tot mai complexă sursă de investigații. Prin apreciabila cantitate de documente ce deține, dar mai ales prin conținutul acestora, selecționat cu grijă și competență de arhiviști, Filiala Arhivelor Statului județul Arad a devenit o veritabilă „bancă” de informații, la care sînt chemați să apeleze istoricii, spre a conferi prestației lor infuzia de autenticitate atît de necesară.